

บทที่ 1

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

วิถีการผลิตของชาวอีสานแต่ดั้งเดิม วัฒนธรรมการลงแขกเกี่ยวข้าว เป็นวัฒนธรรมแรงงานที่อยู่คู่กับสังคมการเกษตรในชนบทภาคอีสาน ตลอดจนถึงชนบทไทยมาช้านาน เป็นระบบการระดมแรงงานแบบพึ่งพาอาศัย ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเอง ผลพวงจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม การส่งเสริมเทคโนโลยี ตลอดจนการพัฒนาระบบสาธารณสุขไปทั่วโลก การคมนาคมขนส่ง มีผลผลักดันให้วิถีการผลิตแบบพอเพียงพึ่งตนเอง ที่ใช้แรงงานในครัวเรือน และชุมชนหันไปใช้เทคโนโลยี และเงินทุนว่าจ้างแทน สังคมเกษตรเชิงวัฒนธรรมในชุมชนชนบทจึงผันแปรและเปลี่ยนมาเป็นเกษตรอุตสาหกรรมแบบเอกชน เพื่อการพาณิชย์ (<http://www.thaingo.org> : 20 พฤษภาคม 2551)

ในกรณีบ้านหนองขามพัฒนา เป็นหมู่บ้านที่แยกตัวออกมาจากบ้านหนองขาม โดยแยกตัวเมื่อปี พ.ศ.2543 บ้านหนองขามพัฒนาตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของอำเภอเสลภูมิ ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 8 กิโลเมตร ในหมู่บ้านมีทั้งหมด 68 หลังคาเรือน มีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 305 คน เป็นชาย 156 คน เป็นหญิง 149 คน มีพื้นที่ทำการเกษตร 900 กว่าไร่ สภาพพื้นที่เป็นที่ราบลุ่ม น้ำท่วมขังในฤดูฝน มีหนองน้ำ (หนองบ่อ) ขนาด 270 ไร่ เป็นแหล่งน้ำที่ใช้ทำน้ำประปาในหมู่บ้านและใช้ทำการเกษตรร่วมด้วย (แผนชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา, 2551) แต่ส่วนใหญ่อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ถือได้ว่าเป็นชุมชนเกษตรกรรมที่มีการทำนาเป็นอาชีพหลัก และมีการเลี้ยงสัตว์ร่วมด้วย เช่น วัว ไก่ หมู เป็นต้น อาชีพเสริมคือ หัตถกรรม โดยมีกลุ่มทอผ้าพื้นเมืองและกลุ่มทอเสื่อ ในหมู่บ้านนี้สามารถแบ่งกลุ่มชาวนา ได้ดังนี้ 1) ชาวนาที่มีพื้นที่ทางการผลิตไม่เกิน 10 ไร่ มีประมาณ 20 ครัวเรือน 2) ชาวนาที่มีพื้นที่ทางการผลิต 11-30 ไร่ มีประมาณ 34 ครัวเรือน และ 3) ชาวนาที่มีพื้นที่ทางการผลิต 31 ไร่ขึ้นไป มีประมาณ 10 ครัวเรือน และอีก 4 ครัวเรือน ไม่มีพื้นที่ทำกิน จึงประกอบอาชีพรับจ้างเพียงอย่างเดียว

จาก ความเคยชินของเกษตรกรในชุมชน คือ ในการผลิตข้าวแต่ละครั้งเกษตรกรจะนำปุ๋ยคอก (ขี้วัว) ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการเลี้ยงวัวในแต่ละครัวเรือนหว่านรองพื้นก่อน หลังจากนั้นใช้ปุ๋ยเคมีเป็นตัวเร่งการเจริญเติบโต เกษตรกรในชุมชนมีการใช้สารเคมีเป็นจำนวนมาก เช่น ยาฆ่าหญ้า ยากำจัดศัตรูพืช และปุ๋ยเคมี ปุ๋ยเคมีที่ใช้ในพื้นที่ก็มีหลากหลาย เช่น ตราท็อปวัน ตรากระต่าย ตราหัววัวคันไถ ตราม้าบิน ตราแสงอาทิตย์ สูตรที่นิยมใช้ ได้แก่ 46-0-0 16-20-0 16-16-8 15-15-15

ทั้งหมดมีปริมาณการใช้ปุ๋ยเคมีกว่า 650 กระสอบ ปริมาณการใช้ปุ๋ยเฉลี่ย 10 กระสอบ / 1 ครัวเรือน ตัวอย่างเช่นคุณขวัญใจ สิงหนสาย ต้องจ่ายเงินในการซื้อปุ๋ยประมาณ 30,000 บาท/ครั้ง ทำให้ต้องเสียค่าใช้จ่ายในเรื่องของต้นทุนการผลิตเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดปัญหาหนี้สินตามมา อีกทั้งทำให้เกิดผลกระทบทั้งทางตรงและทางอ้อมไม่ว่าจะส่งผลทางด้านสิ่งแวดล้อม เช่น ดินเสื่อมคุณภาพ สารเคมีตกค้าง เป็นต้น

สถานการณ์ปัจจุบันในชุมชนระบบเกษตรกรรมถูกกระแสการพัฒนาาระบบเกษตรแผนใหม่เข้ามาสร้างการเปลี่ยนแปลง จนในปัจจุบันคนในชุมชนละทิ้งภูมิปัญญาการทำนาแบบดั้งเดิมในอดีตคนในหมู่บ้านมีการลงแขกเกี่ยวข้าว มีการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้าน มีการเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้ใช้ในฤดูกาลต่อไป แต่ในปัจจุบันมีเพียงเกษตรกร 2 ครัวเรือนเท่านั้นที่ยังปลูกและเก็บรักษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ซึ่งในอดีตพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ปลูกในชุมชนมีความหลากหลาย อาทิเช่น เล้าแตก นางนวล สันป่าตอง ข้าวแดง เหลืองอ่อน อีตอมี่ด อีตมใหญ่ ข้าวกำ บักเขือ บักขาม บักม่วย อีดำ หางปลาชิว พญาลิ้มแวง แต่ที่ยังหลงเหลืออยู่บ้างในชุมชน มีเพียงไม่กี่ชนิด ได้แก่ เล้าแตก นางนวล สันป่าตอง ข้าวแดง และเหลืองอ่อน เป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าตลอดกระบวนการทำนาข้าวต้องพึ่งพิงปัจจัยภายนอกที่เพิ่มต้นทุนการผลิตแทบทั้งสิ้น ในยุคที่ระบบเกษตรกรรมหลักเป็นไปในแนวทางการปฏิวัติเขียว ที่ต้องพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอกเกือบทั้งหมด ตั้งแต่ พันธุกรรมพืช ปุ๋ย สารกำจัดศัตรูพืช ฮอร์โมน เครื่องจักรกล และน้ำมันเชื้อเพลิง ซึ่งสิ่งหนึ่งที่แฝงเร้นมาทับปัจจัยการผลิตเหล่านี้ก็คือ องค์ความรู้ที่ถูกนำมาใช้ในการผลิตให้ได้ผลที่ต้องเปลี่ยนไปใช้ความรู้ใหม่โดยบริษัทเป็นผู้กำหนดปัจจัยการผลิต ผลที่ปรากฏในปัจจุบันคือ การเปลี่ยนของวิถีชีวิตและกระบวนการผลิต ชาวนากลายเป็นผู้จัดการนา ซึ่งทุกสิ่งต้องซื้อด้วย "เงิน" ทำให้มีต้นทุนสูง ชีวิตของคนในชุมชนจึงตกอยู่ในวังวนของปัญหาหนี้สิน อย่างยากที่จะหลุดพ้น หากไม่สามารถลดต้นทุนลงได้

ปัญหาในการทำนาที่เห็นเด่นชัดที่สุดก็คือ ต้นทุนการผลิตสูง โดยเฉลี่ยนาดำ 2,975บาท/ไร่ นาหว่าน 4,020 บาท/ไร่ (คิดตามต้นทุนการผลิตในปี พ.ศ.2551) เกษตรกรยังพึ่งตนเองไม่ได้ในเรื่องของ เมล็ดพันธุ์ แรงงาน ปุ๋ย และเทคโนโลยีในการผลิต เพราะต้องจ้างและซื้อปัจจัยการผลิตจากภายนอกเกือบทั้งหมด ทำให้เกิดภาวะหนี้สินของชุมชน โดยเฉพาะหนี้สินมาจากการทำนา เพราะต้องซื้อปุ๋ย ซื้อสารเคมี ค่าน้ำมัน ค่าจ้างแรงงาน ปัจจัยการผลิตต่างๆ และค่าใช้จ่ายด้านอื่นๆอีก เช่น การส่งลูกเรียน ค่าใช้จ่ายภายในครัวเรือน เช่น การซื้อที่อยู่อาศัย การเลี้ยงสัตว์ เฉลี่ยแล้วเกษตรกรมีหนี้สินในระบบประมาณ 50,000 บาท / ครัวเรือน

อย่างไรก็ตามเกษตรกรบางรายก็ได้หาแนวทางที่จะพึ่งตนเองในเรื่องการลดต้นทุนการผลิตในระดับหนึ่ง คือพยายามผลิตปุ๋ยหมักชีวภาพ ปุ๋ยคอก ไว้ใช้ในการทำนา การเก็บเมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้ปลูกในพื้นที่ของตน แต่มีเกษตรกรเพียง 2-3 รายเท่านั้นที่มีดำเนินการอย่างจริงจัง ดังนั้น

จึงควรมีการขยายผลให้คนในชุมชนได้เห็นคุณค่าและความสำคัญของปัญหาที่เกิดจากการทำนา โดยการทำงานภายใต้ฐานของชุมชน และได้กระบวนการที่จะทำให้ชุมชนสามารถแก้ไขปัญหา โดยให้เกษตรกรในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม

ด้วยสาเหตุปัญหาและสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เกษตรกรจะกลับมาพึ่งตนเองจะต้องหันกลับมามองปัญหาและหาสาเหตุปัญหาของตนเองให้ถ่องแท้ว่าในด้านปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์ข้าว ปุ๋ย เครื่องมือต่างๆ เราก็สามารถผลิตเองได้ และช่วยสร้างความอุดมสมบูรณ์ให้กับธรรมชาติอย่างยั่งยืน รวมทั้งการนำเอาองค์ความรู้ดั้งเดิมที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ผสมผสานกับองค์ความรู้ใหม่ๆ จากภายนอกที่ไม่ทำลายทรัพยากร สิ่งเหล่านี้จะสามารถเพิ่มขีดความสามารถในการผลิตให้กับเกษตรกรได้อย่างไร ในขณะที่เดียวกันจะลดต้นทุนการผลิต มีเวลาเพิ่มขึ้น ลดปัญหาหนี้สิน มีสุขภาพกาย สุขภาพจิตดี ท้ายสุดจะนำไปสู่สังคมที่สงบและเป็นสุขได้อย่างไร คำถามเหล่านี้ได้ถกเถียงกันในกลุ่มเกษตรกรบ้านหนองขามพัฒนา ที่ประชุมลงความเห็นว่าจะควรใช้การวิจัยเป็นตัวช่วยในการค้นหาคำตอบให้เกษตรกรในชุมชนได้ค้นหาวิธีการผลิตข้าว เพื่อการพึ่งตนเองในระดับครอบครัว และชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา และสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน เพื่อจะเป็นประโยชน์กับชุมชนต่อไป

โจทย์วิจัยหลัก

วิธีการผลิตข้าวที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิตในระดับครอบครัวและชุมชนบ้านหนองขามควรเป็นอย่างไร

โจทย์วิจัยย่อย

1. วิธีการผลิตข้าวในชุมชนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันมีอะไรบ้าง
2. รูปแบบการผลิตข้าวที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิตของชุมชนเป็นอย่างไร
3. จะนำวิธีการผลิตข้าวแบบพึ่งตนเองมาสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ชุมชนบ้านหนองขามพัฒนาได้อย่างไร

วัตถุประสงค์ของงานวิจัย

1. เพื่อศึกษาวิธีการผลิตข้าวในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนาตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน
2. เพื่อศึกษารูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิต
3. เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับวิธีการผลิตข้าวในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิตในระดับครอบครัวและชุมชนได้

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. มิติวิจัย

- 1.1 ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับวิธีการผลิตข้าวที่มีอยู่ในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา
- 1.2 ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับรูปแบบการผลิตข้าวที่เหมาะสมกับวิถีชีวิตและสภาพพื้นที่ของเกษตรกรในชุมชน
- 1.3 ได้องค์ความรู้ด้านกระบวนการเรียนรู้ที่ทำให้ชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา พึ่งตนเองทางด้านการผลิตข้าวในระดับครอบครัวและชุมชนได้

2. มิติพัฒนา

- 2.1 เกษตรกรทั่วไป กลุ่มผู้นำ และผู้อาวุโส ได้เรียนรู้แลกเปลี่ยนกัน และปรับเปลี่ยนแนวคิดหันมาทำเกษตรอินทรีย์มากขึ้น
- 2.2 เกษตรกรสามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตข้าว ได้ตามความเหมาะสมของปัจจัยหรือเงื่อนไขของพื้นที่และข้อจำกัดด้านแรงงาน ได้ดีขึ้น
- 2.3 เกษตรกรเกิดการเรียนรู้ร่วมกันและสามารถแก้ไขปัญหาต้นทุนการผลิตทั้งในครัวเรือน และในชุมชนได้

ขอบเขตของการวิจัย

1. **ขอบเขตด้านประชากร** กลุ่มเป้าหมายหลักในครั้งนี้ คือ เกษตรกรที่ร่วมเป็นทีมวิจัยหลัก จำนวน 10 คน และกลุ่มเป้าหมายรอง คือ เกษตรกรในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา จำนวน 64 ครัวเรือน แบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ 1) เกษตรกรรายย่อย (มีที่ดินทำกินต่ำกว่า 10 ไร่) จำนวน 20 ครัวเรือน 2) เกษตรกรขนาดกลาง (มีที่ดินทำกิน 11-30 ไร่) จำนวน 34 ครัวเรือน และ 3) เกษตรกรรายใหญ่ (มีที่ดินทำกิน 31 ไร่ขึ้นไป) จำนวน 10 ครัวเรือน

2. **ขอบเขตด้านพื้นที่** พื้นที่สำหรับการศึกษานี้ คือ บ้านหนองขามพัฒนา หมู่ที่ 18 ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

3. **ขอบเขตด้านเนื้อหา** การศึกษานี้เป็นการศึกษาเกี่ยวกับวิธีการผลิตข้าว การหารูปแบบการผลิตข้าว และกระบวนการเรียนรู้ที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิตในระดับครอบครัวและชุมชน โดยสามารถแบ่งได้ดังนี้

- 3.1 ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับวิธีการผลิตข้าวในชุมชน ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน
- 3.2 ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับรูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิต

ผลิต

3.3 ศึกษาศึกษาข้อมูลและวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา เพื่อวางแผนการทดลองปฏิบัติการ สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้ชุมชน สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองในระดับครอบครัวและชุมชนได้

กระบวนการวิจัย

ทีมวิจัยประยุกต์ใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นวิถีวิทยาวิจัยในการวิจัย โดยมีขั้นตอน ดังนี้

ขั้นเตรียมการ

1. จัดเวทีประชุมเพื่อค้นหาโจทย์และทีมวิจัยร่วม
2. จัดเวทีประชุมที่ทีมวิจัยและผู้สนใจเข้าร่วมการวิจัย เพื่อกำหนดขั้นตอนการดำเนินการวิจัย ในเบื้องต้นเพื่อนำข้อมูลที่ได้มาเขียนเค้าโครงการทำวิจัย

3. ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

ขั้นดำเนินการ

1. การวางแผนการปฏิบัติการ (Action plan) งานวิจัยอย่างมีส่วนร่วม
2. มีการกำหนดประเด็นและวิธีการในการศึกษา เพื่อทำการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวข้องกับเรื่องที่จะศึกษา ซึ่งปฏิบัติงานตามแผนงานโดยใช้หลักการมีส่วนร่วม
3. มีการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษา
4. มีการทดลองปฏิบัติ หลังจากผ่านการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการศึกษา เพื่อนำไปสู่ชุมชนที่พึ่งตนเองทางด้านการผลิตข้าวได้
5. มีการสรุปและประเมินผลจากการปฏิบัติงาน
6. สรุปผลการวิจัย
7. จัดเวทีนำเสนอผลการวิจัยต่อชุมชน
8. การเขียนรายงานการวิจัย

นิยามศัพท์

วิธีการผลิตข้าว หมายถึง การที่บ้านหนองขามพัฒนา มีหนทางหรือแนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับการผลิตข้าวตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน โดยแต่ละช่วงเวลาชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตตั้งแต่การปลูกจนถึงการเก็บเกี่ยว ซึ่งเกี่ยวข้องกับกระบวนการทางสังคม บริบททางสังคม เทคนิคการผลิตข้าว รวมถึงความคิดความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันของชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา

รูปแบบการผลิตข้าว หมายถึง การทำการผลิตที่กำหนดจากเงื่อนไขและปัจจัยของลักษณะพื้นที่ แรงงาน และปัจจัยการผลิตที่เกษตรกรจัดหาได้เอง มีกระบวนการผลิตที่นำไปสู่การพึ่งตนเอง มีแบบแผนการผลิตเป็นของตนเอง ที่สามารถลดการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก ได้แก่ เรื่องเมล็ดพันธุ์ เรื่องการปรับปรุงบำรุงดิน เรื่องแรงงาน และการจัดการพื้นที่ภายในแปลง

การพึ่งตนเอง หมายถึง ความสามารถของชาวบ้านหนองขามพัฒนาในการผลิตข้าวได้โดยไม่พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก เช่น การคั้นหัววัสดุ อุปกรณ์ที่มีอยู่ในครอบครัวและชุมชน มาปรับประยุกต์ใช้ โดยอาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมผสมผสานกับองค์ความรู้ใหม่ๆ จากภายนอก ที่ไม่ทำลายฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน

การพึ่งตนเองในระดับครอบครัว คือ การนำเอาปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในครอบครัวและชุมชน มาใช้ทดแทนการซื้อปัจจัยการผลิตจากภายนอก การทำการผลิตด้วยตัวเกษตรกรเอง ใช้แรงงานที่มีในครัวเรือน เป็นการสร้างความสัมพันธ์ในครอบครัวและมีเวลาอยู่ร่วมกันมากขึ้น

การพึ่งตนเองในระดับชุมชน หมายถึง การพึ่งพากันเองของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการรวมกลุ่มกันทำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพไว้ใช้เองในชุมชน การเอาแรงกันหรือเอามือกันในเรื่องของแรงงาน มีการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ที่มีในชุมชนและภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิม โดยใช้ประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อต่างๆ เป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในชุมชน ให้เกิดความสามัคคีและร่วมแรงร่วมใจกันได้

กระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม หมายถึง ขั้นตอนการแก้ปัญหาที่เกษตรกรในชุมชนร่วมกันแสวงหาความรู้ได้ด้วยตนเอง เป็นการเรียนรู้วิธีการผลิตเดิม ภูมิปัญญาเดิม วิถีชุมชนแบบดั้งเดิม และความรู้ใหม่ ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทั้งภายในและภายนอกกลุ่ม เพื่อต่อยอดทักษะความสามารถ ประสิทธิภาพในการแก้ไขปัญหา โดยในการเรียนรู้ต้องเกิดจากความต้องการของเกษตรกรและสอดคล้องกับบริบทของชุมชน พร้อมทั้งเกษตรกรเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการเรียนรู้อย่างทั่วถึง และนำความรู้ที่ได้มาหาแนวทางการแก้ปัญหาที่เหมาะสมให้กับกลุ่ม และนำไปสู่การลงมือปฏิบัติกิจกรรมที่หลากหลาย เพื่อลดต้นทุนการผลิต และนำไปสู่การพึ่งตนเองทางการผลิตได้

แผนภูมิที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย